

"Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas

**Beria rahvuspoliitika eesmärkidest
ja tagajärgedest 1953. aastal**

III

TÕNU TANNBERG

Miting Tallinna Veduriremondi Tehases
seoses L. Beria surmaotsuse täideviimisega
detsembris 1953. aastal. EFA O-140684

6. BERIA PARTEILINE HUKKAMÕISTMINE EESTIS

Beria "süüasja" arutamine ja "rahvusvahelise imperialismi agendi" hukkamõistmine pidi vastavalt NLKP KK 7. juuli 1953. aasta otsusele toimuma ka liiduvabariikides.

6.1. EKP KK pleenumi kokkukutsumine

10. juulil 1953. aastal võttis EKP KK Büroo küsitluse teel vastu otsuse arutada Beria "kuritegusid" partei V pleenumil, mis pidi kokku tulema juba järgmisel päeval – 11. juulil. Pleenum alustas tööd 11. juulil kell 14.00 päeval ning nimetatud parteifoorumist võttis osa kokku 450 inimest.¹

Pleenumil osalejatele ei tulnud Beria küsimuse tõstatamine ootamatult. Eelmise päeva lehtedes oli ilmunud informatsiooniline teadaanne juuli alguses Moskvast toimunud NLKP KK pleenumist ja sellest, et "rahvavaenlane" Beria on kõigist ametitest tagandatud, parteist välja heidetud ja kohtu alla antud.² 11. juuli vabariiklikud lehed aga avaldasid eelmise päeva Pravda juhtkirja, milles tõdeti: "Ümberlükamatud faktid näitavad, et Beria on lakanud olemast kommunist, muutunud kodanlikuks renegaadiks, saanud tegelikult rahvusvahelise imperialismi agendiks."³

Viidatud juhtkirjas oli esile toodud sisuliselt kõik need süüdistused, mis kõlasid pärast lõunat alanud pleenumil. Seega – enamik EKP KK pleenumil sõnavõtnuid ammutas oma ideed eelkõige nimetatud juhtkirjast. Mõnede poliitiliselt hellemate teemade – rahvusküsimus ja Beria tegevus välispoliitikas – vallas piirdus juhtkiri siiski äärmiselt üldiste fraasidega.

6.2. Käbini aruandekõne

Pleenumi tööd juhatas Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees A. Müürisrepp. Põhiettekan- de juuli alguses Moskvast toimunud NLKP KK pleenumi tulemustest tegi aga loomulikult J. Käbin. Ta andis esmalt ülevaate Moskvast toi-

munust. Sissejuhatuses teatas sõnavõtja, et 2.–7. juulini koos olnud pleenumi keskseks küsimuseks oli Beria riigi- ja parteivastase tegevuse arutamine. Teised päevakorrapunktid – NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi järjekordse istungi kokkukutsumine ja organisatsioonilised küsimused – olid lihtsad ega kutsunud esile erilist poleemikat. Käbin teavitas kohalikku parteiladvikut ja pleenumist osavõtjaid, et pleenumi põhiettekandja G. Malenkov paljastas "igakülgset" Beria partei- ja riigivastase tegevuse NLKP KK Presiidiumi käsutuses olevate materjalide alusel. Käbin rõhutas, et Beria riigivastane tegevus "algas juba seltsimees Stalini eluajal ja eriti laiaulatuslikuks muutus pärast seltsimees Stalini surma".⁴ Käbini sõnul kiitsid kõik pleenumil sõnavõtnud isikud presiidiumi liikmete (Malenkovi, Hruštšovi, Molotovi ja Bulganini) tegevuse Beria paljastamisel heaks.

Eesti NSV parteijuht leidis, et Beria oli "Tito tüüpi fašist" ja "imperialismi rahvusvaheline agent", kelle eesmärgiks oli "haarata võim ja viia asi imperialistlike riikide meeleheaks kapitalismi restauratsioonini".⁵ Lisaks kirjeldas ta pleenumi osavõtjatele, kuidas Beria "keeruliste mahhinatsioonidega" saavutas Stalini poolehoidu, kaevates kord ühe, kord teise kaaslaste peale. Nii kaotas Stalin usalduse Malenkovi, Molotovi, Vorošilovi ja teiste lähikondlaste suhtes. Stalini eluajal oli Beria "ettevaatlik ja teda paljastada oli raske, peaaegu võimatu". Pärast suure juhi surma aga hakkas Beria otsustavalt tegutsema, kasutades "fašist-

¹ Seega oli tegemist tõesti mitte tavapärase kitsa pleenumiga, vaid küllaltki arvuka kuulajaskonnaga parteifoorumiga. Pleenumi protokoll on lõplikult vormistatud 27. juulil 1953. aastal. 12. juuni Rahva Hääle kinnitab, et pleenumil osales üle 500 inimese.

² Informatsioonilised teadaanded: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee pleenumist ja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumis. – Rahva Hääle, 10.07.1953.

³ Partei, valitsuse ja nõukogude rahva vankumatu ühtsus. – Rahva Hääle, 11.07.1953.

⁴ EKP KK esimese sekretäri J. Käbini sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953 – ERAF, f1, n 4, s 1466, 113.

⁵ Sama, l 14.

likke meetodeid" ning püüdis siseministeeriumist luua oma sõjaväge. Ka rahvuspoliitikas "jõudis Beria palju kahju teha", püüdes vastandada üht rahvust teisele.

Käbin kõneles pikalt NSVLs valitsevast internatsionalismist ja rahvaste sõprusest ning viitas asjaolule, et Eesti NSVs on rahvuskaadri osatähtsus pidevalt suurenenud. Samas kiitis ta Moskva "kaadriabi" Eestile, mis võimaldab tulemuslikult edendada majandust ja kultuuri ning kinnistada nõukogude võimu liiduvabariigis. Silmas pidades aga Beria tegevust, tões Käbin resoluutselt, et selline hukatuslik poliitika, mis tema arvates leidis vastukaja ka Eestis, tuleb lõpetada.⁶ Käbin tutvustas pleenumi osavõtjatele ka Beria "kuritegusid" välispoliitikas (salakontaktid Jugoslaaviaga), tema moraalsest palet (naised, süüfilise põdemine jms) ning pikaajalisi sidemeid välislüuretega.

Tunnuslik oli aga kindlasti asjaolu, et Käbin ei maininud sõnagagi Beria ettepanekut loobuda sotsialismi ülesehitamisest Ida-Saksamaal. Moskvast toimunud pleenumil oli see Beria vastu tunduvalt olulisem süüdistus kui salakontaktid Titoga. Käbinil võib ju mõista – Eesti oludes ei olnud Beria sotsialismist loobumise kavatsuste valgustamine sugugi mitte ohutu. Samuti ei pidanud Käbin vajalikuks pikemalt peatuda ka teisel "ohtlikul teemal" ehk Beria tegevusel rahvusvabariikides.

Sõnavõtu lõpus keskendus Käbin kohalikele oludele ja tõi välja need asjaolud, mida peab "Beria süüasjast" õppima Eesti NSV partei- ja nõukogude aktiiv. Käbini arvates tuli tugevdada partei ühtsust, tõhustada kontrolli partei ja nõukogude organite üle, arendada tööstust ja kolhoosikorda ning laiendada poliitilist kasvatustööd rahva hulgas.⁷ Kuid eeltoodud üldiste ülesannete kõrval viitas Käbin

siiski vähemalt kahele sisulisele tegevussuunale. Nimelt teatas Käbin üsna ühemõtteliselt, et "meil tuleb lõpuni likvideerida MVD organite kontrollimatus vabariigis". Käbin pidas siinkohal silmas, et mitmete signaalide alusel ei ole parteijuhte lubatud siseministeeriumi väidetavalt salajastele parteikoosolekutele. Ehk teisisõnu – partei peab kontrollima julgeolekuorganeid, mitte vastupidi. Teine sisuline suunis oli seotud rahvuspoliitikaga. Käbini sõnul tuli jätkata "võitlust kodanlike natsionalistidega, kes tõstsid pead seoses Beria provokatsioonilise tegevusega". Ta teatas pleenumile, et viimasel ajal on märke sellest, et "natsionalistlikud elemendid" püüavad kujunenud situatsiooni enda kasuks ära kasutada.⁸

6.3. Millesid kõnelesid pleenumil teised sõnavõtjad?

Käbini ettekande põhjal võttis pleenumi jooksul sõna kokku 16 esinejat. Enamik sõnavõtte olid nomenklatuursed ning sisult väheütlevad. Piirduti üldiste fraasidega ja Käbini kõnes edastatud informatsiooni omapoolse "tõlgendamisega". Beria aadressil aga sõnu kokku ei hoitud. Sisulisemate probleemidena käsitleti mitmetes sõnavõttudes julgeolekorganite kontrollimatut tegevust, rahvusküsimust ja sellega seoses ka võitlust kodanliku natsionalismiga.

Eesti NSV ametiühingute esimees L. Illison tões, et Beria algatatud kampaania kaadri väljavahetamiseks teenis rahvastevahelise vaenu õhutamise eesmärke ja viis "kodanlik-natsionalistlike elementide aktiveerumiseni liiduvabariikides".⁹ Ka tollane Eesti NSV komsomoli juht B. Tolbast pidas nõukoguliku noorteorganisatsiooni üheks peamiseks ülesandeks võitlust kodanliku natsionalismi vastu.¹⁰ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aseesimees L. Puusepp kiitis Moskvast vastuvõetud otsuseid rahvuskaadri edutamiseks põhimõtteliselt heaks, kuid "neetud reetur ja avantürist Beria" püüdis neid oma huvides ära kasutada ning õhutada vaenu rahvaste vahel. Lisaks tões Puusepp, et Beria selline "neofašistlik bonapartistlik" tegevus leidis vastu-

⁶ Sama, I 16-17.

⁷ Sama, I 18-20

⁸ Sama, I 18.

⁹ ENSV Ametiühingute Kesknõukogu presiidiumi esimees L. Illisoni sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 24.

¹⁰ ELKNÜ KK esimese sekretäri B. Tolbasti sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 30.

kaja ka Eestis. Siinkohal pidas ta eelkõige silmas Eesti NSV Riikliku Julgeoleku ministeeriumi varasemat tegevust. Puusepa sõnul ei saanud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium Riikliku Julgeoleku ministeeriumilt vajalike süüasjade toimikuid, vaid üksnes lühikokkuvõtteid. Sõnavõtja hinnangul kontrollisid partei ja nõukogude organid julgeolekuorganite tegevust liialt pealiskaudselt.¹¹

Eesti NSV kerge- ja toiduainetetööstuse minister E. Ristmägi rõhutas oma sõnavõtus rahvuskaadri kasvatamise vajadust ning viitas asjaolule, et "vanu spetsialiste" (st eestiaegseid – T. T.) võiks rohkem usaldada. Minister teatas pleenumile, et viimasel ajal laekusid ministeeriumi korraldused kiiremas korras välja vahetada teistest liiduvabariikidest saabunud kaader. Ristmägi arvates oleks selline kiirkorras kaadri vahetamine tekitanud üksnes segadust, kuna vastava ettevalmistusega rahvuskaadrit pole sageli kusagilt võtta. Huvitava tõigana torkab Ristmägi sõnavõtu stenogrammis silma tema "isiklik arvamus" Stalini suhtes. Ta tõdes, et ajakirjandus on viimasel ajal unustanud Stalini mainimise "nii nagu oleks ta mälust välja lõigatud", kuna isegi ajalehtede juhtkirjades ei mainata enam tema nime. Selline lähenemine oli Ristmägi arvates vale. "Ma ei ole isikukultuse poolt, kuid arvan, et nõukogude inimesed, meie kodumaa kõik rahvad ei unusta kunagi Stalini nime..." oli Ristmägi veendunud.¹²

6.4. Siseminister Krassmani sõnavõtt

EKP KK V pleenumi kõige poleemilisema sõnavõttuga esines aga Eesti NSV siseminister M. Krassman. Mõistetavalt oodati tema sõnavõttu kõige enam – oli ju Krassman saanud siseministriks Beria heakskiidul.

Minister ei hoidnud samuti sõnu kokku Beria "kuritegude" ilmestamisel. Kuid Krassman ei piirdunud üksnes sellega. Esmalt süüdistas Krassman siseministeeriumi endist juhtkonda eesotsas Moskalenkoga parteilisuse printsiibi rikkumises ja selles, et ministeerium "suurel määral praktiseeris nõukogude kodanike represseerimist vähetähtsate kurite-

gude eest".¹³ Krassman tõdes, et ministeeriumi vale tegevuse tõttu hakkas rahvas hirmu tundma julgeolekuorganite ees. Tõsiseks puuduseks pidas Krassman ka eelmise siseministeeriumi juhtkonna rahvuskaadri umbusaldamist. Ta juhtis koosolijate tähelepanu asjaolule, et kuni 1953. aasta juunini ei olnud ministeeriumis ühtki eestlasest osakonnajuhatajat ning 41st rajooni ja linnaosakondade ülemast vaid 5 olid eestlased. Krassmani andmetel valdas enne "juunipööret" siseministeeriumis eesti keelt üksnes 26 % ministeeriumi operatiivtöötajatest. Sellist olukorda pidas siseminister ebanormaalseks kas või seetõttu, et "keele valdamine on igale tšekistile äärmiselt oluline".

Krassman kinnitas oma sõnavõtus, et pärast seda kui 1953. aasta juunis edutati ministeeriumis juhtivatele kohtadele rahvuskaader, "võttis NSVL-i MVD suuna MVD organitest venelaste ja teiste rahvuskaadrite väljaajamisele". Moskva nõudis kõigi koosseisust väljajäänud julgeolekutöötajate "kategoorilist vallandamist" ka siis, kui need töötajad ei olnud end millegagi kompromiteerinud. Krassmani arvates võis see endaga kaasa tuua olukorra, kus eestlaste ja venelaste vahel oleks võinud tekkida vaen. Krassman tõdes, et tema neid Moskva juhtnööre ei täitnud ega vallandanud ühtegi töötajat, vaid püüdis neile kohad leida naaberblastite (Leningradi, Novgorodi, Pihkva) siseasjade organites. Krassman juhtis veel tähelepanu sellele, et juba 1953. aasta märtsis sai siseministeerium korralduse vallandada töölt kõik juudid.¹⁴

¹¹ ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ase-täitja L. Puusepa sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 35-36.

¹² ENSV kerge- ja toiduainetetööstuse ministri E. Ristmägi sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 40.

¹³ ENSV siseminister M. Krassmani sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 51.

¹⁴ Samasugust poliitikat hakati teostama ka teistes ministeeriumides. Näiteks 23. märtsi 1953. aasta EKP KK Büroo otsusega heideti parteist välja kõrgharidusega juut Isaak Glikman. Ta töötas justiitsministeeriumis vanemrevidendina (ERAF, f 1, n 4, s 1447, l 209). Analoogilisi näiteid võib leida arvukalt.

Lõpetuseks lubas Krassman, et Eesti NSV siseministeerium tugevdab parteilist tööd ja valvsust ja "ei lase tekkida enda ridades erimeelsusi, mis olid Moskvast".¹⁵ Viimase repliigi peale nõudis aga saal seletust: millistest erimeelsustest minister kõneleb? Krassman vastas: "Erimeelsused, mis ilmnesid keskparaadis eesotsas Beriaga" ning lisas, et võib-olla ei väljendanud ta end päris täpselt. Siinkohal saame etteruttavalt tõdeda, et see repliik sai Krassmanile saatuselikuks ning tema sõnavõtu juurde pöörduti veel mitu korda tagasi.

Tõsise kriitikaga siseministeeriumi aadressil esines pleenumil Märjamaa rajoonikomitee esimees Palm, kelle arvates julgeolekuorganite tegevust iseloomustab joomine, naiste vägistamine, laskmised, röövimised jms ettevõtmised. Palm pidas seda "Beria päranduseks" ja tõdes, et pikkade aastate jooksul on selliste faktidega peaaegu kõik kokku puutunud.¹⁶

6.5. Käbini uus etteaste: küsimused ja vastused

Pleenumi lõpus vastas Käbin ka osavõtjate küsimustele. Ta pidi aru andma "arstide süüasja" kohta, seletama, milles seisnes Beria kahjurlik tegevus põllumajanduses ja miks rehabiliteeriti endine minister Ignatjev.

Mõnigi küsimus oli teravmeelne ja asjatundlik. Keegi saalisolijaist tahtis teada, miks Beria parteistaaži arvestatakse 1917. aastast, kui ta veel 1919. aastal teenis valgekaartlikus luures. Käbin jäi vastamisel hätta ja oli sunnitud tõdema, et selle küsimusega veel tegeldakse. Huvipakkuv oli ka küsimus sellest, kellele

Beria tugines, milline oli tema tegevuse ideoloogiline alus ja materiaalne baas. Beria lähimate kaastöolistena tõi Käbin esile Goglidze ja Kobulovi nimed. Beria tegevuse ideoloogiliseks toeks oli Käbini sõnul "tõenäoliselt fašism" ja materiaalne baas "tõenäoliselt dollarid, mida Ameerika imperialism eraldab vaenulikuks tegevuseks".¹⁷

Lisaks küsiti diplomaatiliste suhete kohta Jugoslaaviaga ning tunti huvi, kes on NLKP KK sekretärid. Samuti päriti Ukraina, Valgevene ja Leedu sündmuste kohta. Käbin midagi sisulist ei vastanud, teatades, et Ukraina parteijuhina töötab Kiritšenko ja Valgevenes Patolitšev. Leedu kohta ei ütelnud Käbin sõnagi. Küsimusele – kas arstide vabastamise ja Beria tegevuse vahel on mingi seos – vastamisel tõdes Käbin, et võib-olla "Beria viis läbi oma kindlat poliitikat, ta avaldas ilma KK loata MVD teadaande arstide vabastamisest, et saavutada odavat populaarsust".¹⁸ Küsimuse peale, kas ei oleks võimalik teada saada Beria arreteerimise üksikasju, viskas Käbin nalja: "Ei saa kogemusi jagada." Samuti teatas Käbin, et kõik Beria teosed tuleb avalikest kohtadest ära korjata. Lisaks taheti Käbinilt teada, mida pleenumil kuuldust võib rääkida reakommunistidele. Kohalik parteijuht teatas, et kommunistidele tuleb kõigest rääkida, sest Beria vaenu-tegevust pole mõtet varjata.

6.6. Krassmani küsimus ja pleenumi otsus

Eraldi aga tõstatus pleenumi lõpus siseminister Krassmani küsimus. Tema sõnavõttu kritiseeris teravalt juba tema järel sõna saanud EKP KK sekretär L. Lentsman, pidades seda "segaseks ja olemuslikult poliitiliselt mitteõigeks".¹⁹ Ka Käbin ei jäänud Krassmani sõnavõtuga rahule, tõdedes, et see "ei rahuldanud kedagi". Eriti ärritas Eesti NSV kohaliku asevalitsejat Krassmani kõnes tehtud viide lahkehelidele Moskvast, mis Käbini sõnul pole kellelegi mõttessegi tulnud. Krassmanil tulnuks Käbini arvates rääkida eelkõige möödalaskmistest oma tegevuses ja mitte veeretada

¹⁵ ENSV siseministri M. Krassmani sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 51-52.

¹⁶ EKP Märjamaa rajoonikomitee sekretäri Palmi sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 54

¹⁷ ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 72.

¹⁸ ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 73.

¹⁹ EKP KK sekretäri L. Lentsmani sõnavõtt EKP KK pleenumil 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 65.

kogu süüd siseministeeriumi eelmisele juhtkonnale. Käbinile ei meeldinud ka see, et Krassman rääkis üksnes "kontaktide" tõhustamisest ega kinnitanud selgelt ja ühemõtteliselt – siseministeerium allub täielikult parteiorganitele.

Krassman püüdis olukorda päästa ja palus veel kord kolmeks minutiks sõna. Ta vabandas, et väljendas end ebatäpselt, ning teatas, et "ENSV siseministeeriumi juhtkond on juba oma kurssi muutnud" ning tegutseb parteiorganite juhtimisel.²⁰

Pleenumi lõpus luges L. Lentsman ette otsuse projekti²¹, mis võeti ilma parandusteta ühehäälselt vastu. Otsusega kohustati kõiki parteiorganeid tõhustama kontrolli ja parteilist distsipliini, jälgima partei põhikirja ja "parteilise juhtimise kõrgeimat printsiipi – kollektiivset juhtimist".²² Pleenumi otsusega kohustati parteiorganeid võtma siseministeerium range kontrolli alla ja tõhustama poliittööd julgeolekuorganites. Otsuses tõdeti, et "alatu vaenlane Beria püüdis elavdada kodanlik-natsionalistlike elementide jäänuste tegevust ka Eesti NSV-s" ja külvata vaenu eestlaste ja venelaste vahele. Seetõttu tuli parteiorganitel kasutusele võtta kõik abinõud, et "likvideerida vabariigis Beria kahjuliku tegevuse tagajärjed rahvussuhete vallas".²³

6.7. Beria parteiline süüdimõistmine kohtadel

Beria parteiline hukkamõistmine toimus käsu korras ka liiduvabariigi teistel tasanditel. Beria küsimuse arutelu edasine käik partei liinis pandi paika EKP KK Büroo 10. juuli istungil. Lepiti kokku, et ajavahemikus 14.–20. juulini arutatakse NLKP KK otsust rajoonikomiteede ja linnakomiteede pleenumitel, kaasaates arvuka parteiaktiivi. 16.–25. juulini tuli läbi viia ka salajased parteikoosolekud algorganisatsioonides. Pleenumitel ja parteikoosolekutel tuli alati enne küsimuse arutamist ette lugeda NLKP KK vastavasisuline otsus.²⁴

Kohtadel toimunud Beria tegevust hukkamõistvatest parteikoosolekutest informeeriti üksikasjalikult ka EKP KKd. See informatsioon oli oma sisu poolest siiski üsna ühetaoline ja väheütlev ning loomulikult partei tegevust heakskiitev. Samas aga püüti nendes Tallinna saadetud infoteadaannetes välja tuua ilmnenud puudused konkreetse parteiorganisatsiooni töös üldiselt ning kritiseeriti ka üksikisikute tegevust. Ajastule kohaselt toimusid need koosolekud "erakordselt kõrgel ideelis-poliitilisel tasemel", kusjuures enamasti leiti ka need inimesed, kes "vastuseks NLKP KK pleenumi otsusele" kohustusid oma tootmisülesandeid ületama x protsendi ulatuses ja "väljastama üksnes kõrgevaliteedilist toodangut".

Mõnevõrra huvitavamad olid Beria tegevuse hukkamõistmiseks korraldatud koosolekutel esitatud küsimused, mis osaliselt edastavad laiemalt ka elanikkonna arvamusi ja mõtteid.²⁵ Paljudele küsimustele ei suutnud kohalikud parteifunktsionäärid vastata. Nii tõdetakse Tartu Linnakomitee informatsioonis, et mitmed küsimused jäid vastamata, kuna "linnakomitee ei oma vastavaid materjale".²⁶

²⁰ ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 76. Krassmani lühisõnavõttu katkestas Käbini repliik: "Ilma parteiorganiseta ei tee midagi."

²¹ Otsuseprojekti väjatõötamiseks moodustati pleenumil 19liikmeline komisjon. Käbini allkirjastas otsuse 12. juulil 1953. aastal.

²² EKP KK pleenumi otsus 11.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1466, l 6.

²³ Samas, l 8–9.

²⁴ EKP KK Presiidiumi otsus 10.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1536, l 79.

²⁵ Näiteks Tallinna Nõmme rajoonikomitee informatsioonis märgitakse, et juba enne Beria arreteerimist ja paljastamist levisid rahva hulgas visalt kuulujutud, et Beria tulistas Malenkovi. EKP Märajamaa rajoonikomitee informatsioonis 27.07.1953 öeldakse, et "mõnedes kohtades levitatakse vaenulike elementide poolt kuulujutte lahkehelidest ja arusaamatustest meie partei Keskkomitees ja valitsuses" (vt lähemalt: ERAF, f 1, n 127, s 382, l 30, 115). Kindlasti väärib tollane ühiskondlik atmosfäär ning Beria tegevuse, tema mahavõtmise ja hukkamise kajastamine elanikkonna meeleoludes spetsiaalset uurimist. Käesoleva uurimuse raames ei olnud paraku võimalik seda teha.

²⁶ EKP Tartu Linnakomitee informatsioon 27.07.1953. – ERAF, f 1, n 127, s 382, l 14.

Beria teemat käsitles küllaltki ulatuslikult nii Moskva kui ka vabariiklik ajakirjandus. 12. juulil ilmus vabariiklikes lehtedes lühiülevaade EKP KK pleenumist, milles refereeriti põgusalt mõnede sõnavõtjate seisukohti. Krassmani esinemine aga vaikiti täiesti maha.²⁷ 14. juulil 1953. aastal toimunud Tallinna Linnakomitee pleenum, kus samuti oli päevakorras Beria rahvavaenulik tegevus.²⁸

7. Krassmani lahkumine

Siseminister Krassmani patukahetsus EKP KK pleenumil teda enam ei aidanud. Tema personaalküsimus tõstati EKP KK Bürool. 13. juuli 1953. aasta istungi protokoll fikseerib

²⁷ Eestimaa KP Keskkomitee V pleenum. – Rahva Hääl, 12.07.1953.

²⁸ EKP Tallinna Linnakomitee IX pleenum. – Rahva Hääl, 15.07.1953.

²⁹ EKP KK Büroo istungi protokoll 13.07.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1542, l 32.

³⁰ Samas. Vt ka: ERAF, f 1, n 4, s 1536, l 79–80.

³¹ ERAF, f 1, n 2, s 23004, l 70.

³² Tunnuslik oli siinkohal kindlasti see, et Krassmani ministriks määramisel ei küsinud/ei vajanud Moskva kohaliku parteiparaadi nõusolekut. 21. mail 1953. aastal NSVL siseministeeriumi kaadritevalitsuse ülema allkirjastatud dokumendis antakse Krassmani tegevusele kõigiti positiivne hinnang. Selle dokumendi alusel nimetatigi Krassman tegelikult ametisse (ERAF, f 1, n 2, s.23004, l 68-69). Krassmani viimane atesteerimine oli toimunud 1953. aasta märtsis ja ka selle otsus midagi negatiivset esile ei too. Märgitakse, et Krassmanil olevat kalduvus vastuluurealasele tööle. (Samas, l 66–67).

³³ Krassmani kaadrite arvestamise isikliku lehe (teenistusleht) alusel vabastati ta ministri kohalt 29. augustil. – ERAF, f 1, n 6, s 6507, l 1. Kirjanduses on käibel ka teisi kuupäevi: Valitud ja valitsetud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koostanud Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu 1999, lk 274. Nimetatud raamat annab Krassmani siseministrina vabastamise kuupäevaks 5. septembri 1953.

³⁴ Vt lähemalt ENSV siseministeeriumis peetud teenistustoimikut: ERAF, f 1, n 2, s 21366.

³⁵ ENSV siseministri Lombaku käskkiri nr 457 9.09.1953. – ERAF, f 17, n 2, s 29, l 157.

³⁶ EKP KK Büroo istungi protokoll 31.03.1953. – ERAF, f 1, n 4, s 1474, l 214.

napisõnaliselt, et Krassman esines "ilma vajaliku ettevalmistuseta, äärmiselt madalal tasemel, kusjuures esitas terve rea poliitiliselt ebaõigeid ja kahjulikke ning segaseid väljendusi ("lahkehelide" kohta, mis olevat aset leidnud Moskvast, tema, Krassmani poolt praegu SM töös partei- ja nõukogude organitega "kontakti" loomise kohta)".²⁹ EKP KK Bürool tunnistati siseministri esinemine "segaseks, poliitiliselt ebaõigeks ja kahjulikuks" ning otsustati Krassmanile selgitada, et "on lubamatu suhtuda vastutustundetult oma esinemise ettevalmistamisse Keskkomitee pleenumil".³⁰

Pärast Beria mahavõtmist ei saanud end kompromiteerinud minister kauaks oma ametisse jääda. Olemasolevate dokumentide alusel tuli initsiatiiv Krassmani vabastamiseks EKP Keskkomiteelt. Nii on vähemalt kirjjas 1953. aasta augustis (täpselt dateerimata) koostatud NSVL siseministeeriumi teatistes Krassmani ministriametist vabastamise põhjuste kohta.³¹ Selles hinnati Krassmani tegevust ministrina "põhijoontes positiivselt", viidates aga samas tema vähestele juhtimiskogemustele ning nõrgale poliitilisele ettevalmistusele, mida kõige enam iseloomustas tema sõnavõtt EKP KK pleenumil.

EKP KK ettepanek Krassmani vabastamiseks kiideti Moskvast heaks.³² Vastavalt NSVL siseministri käskkirjale 2. septembrist (nr 1142) 1953. aastast vabastati Krassman Eesti NSV siseministri ametikohalt.³³ Krassmani asemele uue inimese leidmine ei olnud sugugi lihtne. Tollases olukorras ei saanud EKP ka loot Moskva peale, sest väljastpoolt sissetoodud minister oleks kindlasti olnud ebasobiv lahendus. Eestis aga oli sobilikke kandidaate vähe ja nii leiti probleemile lahendus selliselt, et EKP KK soovitas uueks siseministriks endise ministri kindralmajor J. Lombaku.³⁴ Tema asus oma ametikohuseid täitma 9. septembril.³⁵ Lombak oli pärast 1953. aasta märtsi kinnitatud Eesti NSV Ministrite Nõukogu asjadevalitsejaks. EKP KK büroo 31. märtsi istungil otsustati siseminister Beriat paluda arvata endine siseminister reservi.³⁶ Miski ei ennustanud, et temast võiks tulevikus uuesti minister saada. Tundub, et ka Lombak ise ei röömustanud selle üle, et ta uuesti ministriks nimetati.

Ajastule omaseks jooneks oli see, et pärast ametist tagandamist Krassmani suhtes min-geid sanktsioone ei rakendatud. Teda ei taba-nud Beria lähimate kaaslaste saatust. Krassman kutsuti 1953. aasta oktoobri alguses ministeeriumi kaadriosakonna käsutusse ja 10. novembril nimetati ta liiduvabariigi miilitsavalitsuse ülema asetäitja kohusetäitjaks – seega samale ametikohale, kus ta oli olnud enne ministriks nimetamist.³⁷ Novembri lõpus kiitis Krassmani kandidatuuri miilitsavalitsuse ülema asetäitjana heaks EKP KK Büroo ning ta töötas sel ametikohal kuni 1956. aasta augustini. Seejärel sai Krassmanist Eesti NSV raudtee miilitsaülem ning sellelt ametikohalt vabastati ta haiguse tõttu 1960. aastal.³⁸ Krassman suri Tallinnas 1976. aastal.³⁹

Krassmani lahkumine ei toonud endaga kaasa ulatuslikku kaadri vahetust siseministeeriumis. 1953. aasta suvel ja sügisel teostati küll mitmeid kaadri vahetusi, kuid tegemist oli üksikute muudatustega, mitte massilise kaadri uuendamisega. See aga omakorda ei tähendanud seda, et 1953. aasta kevadistele kaadri-muudatustele oleks antud üksmeelselt heakskiitev hinnang. Eesti NSV siseministeeriumi parteialorganisatsioonides arutati möödalask-misi kaadripoliitikas ning leiti ka mitmed "patuoinad", keda personaalselt kritiseeriti.⁴⁰ Tegelikult algas Beria mahavõtmisega ka Eesti NSV siseministeeriumis uus periood, mis kes-tis kuni süsteemi uue reorganiseermiseni ja uue institutsiooni – Riikliku Julgeolekukomitee – loomiseni 1954. aastal.

8. Kokkuvõtteks

Käesoleva artikli eesmärgiks ei olnud L. Beria rehabiliteerimine, tema tegevuse õigustamine ega temast suure reformaatori tegemine. Autori püüdeks oli ajastu emotsionaalset fooni eirates käsitleda uute allikmaterjalide alusel Venemaa 20. sajandi ajaloo ühe eripalgelisema võimuri – L. Beria – tegevust lühikesel ajavahemikul rõhuasetusega tema tegevusele liiduvabariikides ning sealhulgas loomulikult ka tollases Eesti NSVs. Mitmed

artiklis esitatud seisukohad vajavad kindlasti edasist uurimist ning diskuteerimist. Samuti vajab siin kirjapandust hoopis mitmepalgeli-semat käsitlemist tollane ajastu, võttes arvesse nii vaatlusalusele perioodile eelnenud kui ka järgnenud sisepoliitilist arengut Nõukogu-de Liidus ning Moskva välispoliitikat nii Ida-Euroopas kui ka mujal maailmas. Seetõttu saame siin osundada vaid mõnele üldisele põhi-mõttele, mis autorile olulised tunduvad.

Artiklis käsitletud Stalini surmajärgne periood – ajajärk 1953. aasta märtsist kuni juuni lõpuni – oli Nõukogude Liidu ajalooos äärmiselt olulise tähtsusega, mida senises ajalookir-janduses on paraku selgelt alahinnatud. Teisalt on jällegi ülehinnatud ja ühekülgset käsitlemist leidnud järgnev periood – Hruštšovi aeg, mis vajaks tänasel päeval küll juba ümberhindamist ja kontseptuaalsel alusel uut lähenemist.

Siin toodud artikli teemat silmas pidades oleks kindlasti aeg loobuda tollaste sündmus-te ühekülgsest käsitlemisest, pidades üksnes L. Beriat (ja osaliselt ka Stalinit) massimõrva-riks ning jättes teised tollased võimurid sel-lest Kremli verisest ringist välja. Stalin ja tema lähikondlased olid ühtmoodi riigis valitseva vägivallapoliitika eest vastutavad ning Beria ei olnud selles suhtes mingi erand.

Kremli võimurid pidasid end teistest paremateks ja karistamatuteks valitsejateks. See seltskond elas omas maailmas, milles valitse-sid neile mõistetavad reeglid ning eetilised kategooriad. Enamasti oli nende tegevus allu-tatud eelkõige ühele sihile – säilitada oma koht riigi kõrgemas võimuladvikus. Nende jaoks oli kõige suuremaks ohuks valitute hulgast välja langeda, mis sageli võis lõppeda tollaste tava-de kohaselt füüsilise hävitamisega. Oma koha säilitamiseks ei valitud vahendeid ning see-

³⁷ ENSV siseministri Lombaku käskkirjad nr 530 8.10.1953, nr 629 19.11.1953. – ERAF, f 17, n 2, s 30, l 46, 231.

³⁸ Krassmani teenistusleht. – ERAF, f 1, n 6, s 6507, 1, 19.

³⁹ Vt Krassmani teenistuskäigu kohta ka sisemi-nisteeriumis peetud teenistustoimikut: ERAF, f 1, n 2, s 23004.

⁴⁰ Vt nt: ERAF, f 4778, n 13, s 47, l 36–101.

tõttu oli pidev võimuvõitlus Kremli võimukoridori lahutamatu kaaslane, kus riiklikud huvid enamasti taandusid isiklike huvide ees. Nii oli see ka Beria kõrvaldamise puhul 1953. aastal. Beria tegevuse kõige olulisemaks tasulitamise teguriks 1953. aasta suvel oli ikkagi isiklik võimuvõitlus ning püüd säilitada koht Kremli võimuladviskus.

Ümberhindamist vajab kindlasti N. Hruštšovi tegevus Nõukogude Liidu juhina, kusjuures võtmeks selle hinnangu andmisel on allkirjutanu arvates just see lühike ajajärk Stalini surmast kuni Beria tagandamiseni 1953. aastal. Hruštšovi kõige suuremaks teeneks loetakse Stalini kuritegude paljastamist ning ühiskonna destaliniseerimise algatamist. Ta ei hoidnud ka ise sõnu kokku kiitmaks ennast selles "pühas ürituses". Hruštšovile andestati tema vägivallateod Ukrainas⁴¹, intelligentsi vaenamine, avantüristlik sise- ja välispoliitika.

Paraku tuleb tänasel päeval tunnustada, et Hruštšov ehtis end paljuski võõraste sulgedega. Uuemate uurimuste ja publitseeritud allikate alusel on üsna ühemõtteliselt selgunud, et Stalini isikukultuse hukkamõistmise tõstatas juba 1953. aasta märtsis Malenkov, kavatsedes selles küsimuses kokku kutsuda isegi eraldi NLKP KK pleenumi.⁴² Arhiivimaterjalide lahtisalasdamine on toonud päevavalgele dokumendid, mis kinnitavad, et 20. kongressil peetud kuulus isikukultust paljastav kõne

oli kokku lepitud enne kongressi algust.⁴³ Seega ei pea paika Hruštšovi enda seisukoht, et üksnes tema mehisus ja otsusekindlus kulissidetaguses võitluses juba kongressi ajal viisid selle kõne pidamiseni. Tegelikult olid selle kõne pidamisega enne kongressi nõustunud ka sellised kindlameelsed stalinistid nagu Molotov, Kaganovitš ja Vorošilov. Isegi põllumajanduse mõningane toibumine, mida siiani peetakse ikkagi üksnes Hruštšovi teeneks, ei oleks kindlasti sellises ulatuses toimunud, kui tollane Ministrite Nõukogu esimees Malenkov ei oleks olnud sama meelt. Veelgi enam – tegelikult oli pärast Stalini surma just Malenkov see, kes põllumajanduse reformimist alustas.⁴⁴

Pisut ülepakutuna võiksime eeltoodud rešümeele järgmiselt: kõik n-ö sula-ajale omased positiivsed suundumused on tagasi viidavad just sellesse lühikesse ajavahemikku 1953. aasta märtsist juuni lõpuni, mil ühiskonna reformimeelsus ja alternatiivsete arengute võimaluste potentsiaal oli nõukogude ühiskonna jaoks siiski üllatavalt suur. See paljulubav sisepoliitiline olukord tekkis aga eelkõige tänu Beria ja Malenkovi reformipüüdlustele ning Hruštšovil oli selles protsessis üksnes statisti roll etendada. Paraku ei ületanud 1953. aasta kevadel käivitunud reformid kriitilist massi, mis oleks ühiskonna uuenemisprotsessid teinud pöördumatuks ehk siis ka raskesti võimude poolt kontrollitavaks.

Hruštšov, keda tema konkurendid (Beria, Malenkov) 1953. aastal kindlasti alahindasid, näitas aga end keerulises võimuvõitluses oskusliku poliitikuna ja pani sellega aluse oma hilisemale ainuvõimule.⁴⁵ Ta pidi esialgu arvestama Malenkovi ja vähemal määral ka teiste Stalini endiste lähikondlastega. Alles pärast nende lõplikku kõrvaletõrjumist 1957. aastal⁴⁶ sai Hruštšov vabalt tegutseda. Ja just siis ilmneb Hruštšovi kui "reformaatori" tõeline pale, mida ilmestavad tema eripalgelised kampaaniad sisepoliitika eri valdkondades ja ka välispoliitikas. Muidugi oli tema tegevuses õnnestumisi, kuid siinkohal sobiks retooriliselt küsida: kas Malenkovi ja Beria võimulpüsimine oleks võinud olla punaimpeeriumile parem lahendus? Julgeksin sellele küsimusele ette-

⁴¹ Ei maksa unustada, et Hruštšov oli see, kelle initsiatiivil teostati sõjajärgses Ukrainas massideportatsioonid, mis olevat saanud muuseas aluseks küüditamiste läbiviimisele ka teistes piirkondades (Vt V. N. Naumov, N. S. Hruščev i rehabilitacija žertv massovyh političeskijh repressij. – Voprosy istorij. 1997, nr 4, lk 22–23).

⁴² Vt Mlečin. Predsedateli KGB, lk 347–348

⁴³ Vt lähemalt: Aksjutin J. N. G. XX s' ezde KPSS. – Otečestvennaja istorija. 1998, nr 2, lk 108–123.

⁴⁴ Openkin L. Na istoričeskom pereput'e. Neskol'ko episodov iz biografij G. M. Malenkova. – Trudnye voprosy istorij. Moskva. Izdatel'stvo političeskoj literatury 1991, lk 206–221; L. Openkin. Otpepel': kak eto bylo. Moskva: Znanie 1991, lk 45–60.

⁴⁵ Vt lähemalt: V. Naumov. Bor'ba N. S. Hruščeva za edinoličnuju vlast'. – Novaja i novejšaja istorija. 1996, nr 2, lk 10–31.

⁴⁶ Malenkov tagandati Ministrite Nõukogu esimehe kohalt teatavasti juba 1955. aastal.

vaatlikult, kuid siiski jaatavalt vastata.

Mõned kokkuvõtlikud märkused ka Beria "uue rahvuspoliitika" kohta, mis ei olnud ju olemuslikult midagi uut. Rahvuskadri laiaulatuslikumast kasutamisest räägiti nõukogude võimu algusaastatest alates. Rahvuskadri küsimus oli päevakorral ka sõjajärgsetel aastatel ning Kremli poolt vaadatuna oli probleem ikkagi selles, et "puhta ankeediga" kaadrit lihtsalt ei olnud kohtadel, eriti Lääne-Ukrainas ja Valgevenes ning Balti liiduvabariikides. Kusjuures kõige suurem takistus kohaliku kaadri edutamisel oli tegelikult mitte parteiaparaat, vaid julgeolekuorganid, kelle nõusolekuta ei saanud alates 1936. aastast täita nomenklatuurseid ametikohti.

Lääne-Ukrainas, Valgevenes ja Baltikumis oli aga enamik kohalikust elanikkonnast nii või teisiti julgeolekuorganite vaatevinklist "mürgistatud". Isegi paljud kohalikud aktivistid, kes olid ihu ja hingega valmis okupatsioonivõimu teenima, ei saanud karjääri teha, kuna ankeet ei olnud puhas. Sellise olukorra absurdust aduti ka Kremli kõrgemates võimukoridorides. 1952. aastal arutasid rahvuskadri küsimust ja sisepoliitilist olukorda rahvusvabariikides mitmel korral ka Stalin ja tema lähikondlased. 1952. aasta veebruaris oli küsimus arutlusel VK(b)P KK sekretariaadis, kusjuures küsimus tõusis päevakorrale seoses Vilniuse oblastikomitee aruandega. Istungit juhtinud G. Malenkov rääkis vajadusest senist poliitikat muuta, kuna "praegu on kujunenud olukord, kus bandiidid usaldavad üksteist rohkem kui meie MGB töötajad".⁴⁷ Seega – Beria ei olnud selles küsimuses mingi teerajaja. Tema roll 1953. aastal seisnes selles, et ta ei piirdunud ainult sõnade tegemisega, vaid hakkas seda ka jõuliselt ellu viima. Beria tõenäoliselt mõistis, et rahvuskadri edutamine aitab äärealasid kindlamini kui senine vägivaldapolitiika impeeriumi külge siduda ning on ühtlasi toeks ka tema enda võimu kindlustamisel. Beria oli Kremli võimuladvikust üks vähe-seid, kellele rahvuslik eripära oli midagi enamat kui nõukogulik sõnakõlks. Ja ega teda asjata 1950. aastate alguse julgeolekuministeeriumi jälitusaruannetes natsionalistiks nimetata.

Loomulikult tegeldi rahvuskadri ettevalmistamise küsimusega ka Eesti NSVs. Piirdugem üksnes mõne näitega, mis iseloomustavad Eesti NSV siseministeeriumi varasemat tegevust selles vallas. Rahvuskadri või siis vähemalt eesti keelt oskava kaadri vajadust tunnetas ENSV siseministeerium juba 1944. aastal. Veel enne Eesti taasvallutamist andis tollane siseminister A. Resev välja käskkirja eesti keele õppimise gruppide moodustamiseks oma ametkonnas. Keeleõpe pidi algama 20. juunil ja toimuma 90-tunnise programmi alusele kolm korda nädalas. Esmalt tuli eesti keele õppimist elementaartasandil õppima hakata osakonnajuhatajal ja nende asetäitjatel. Teise ja kolmanda keelegrupi moodustasid vastavalt operatiivtöötajad ning ülevaatajad ja miilitsakoosseis. Keeleõppe läbiviimise eest vastutas tollane kaadriteosakonna ülem julgeolekukapten Bossenko.⁴⁸

Eestis hakati ka vastavat kaadrit koolitama. Tallinna asutati NKVD kool, mis pidi ette valmistama juhtiv- ja operatiivkaadrit. 1946. aasta kevadel lõpetas esimene lend – kokku 282 inimest, s.h 225 eestlast. 1946. aasta teisel poolel koolis üle 300 kursandi. Kooli küsimus oli päevakorral ka EKP KK Büroos 1946. aasta jaanuaris. Arutelul konstateeriti, et kool on ära teinud suure töö rahvuslike kaadrite ettevalmistamisel, kuid mõistagi oli ka puudusi. 23. jaanuaril 1946. aastal võeti vastu EKP KK Büroo otsus "SARK'i eesti kooli tööst", milles esmase ülesandena toodi välja järgmine aspekt: "Lugeda Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi peamiseks ülesandeks kaadrite ettevalmistamise alal oma aparaadi jaoks seda, et SARK'i ja Miilitsa organid 1946./47. a jooksul oleksid komplekteeritud peamiselt kohalike eesti rahvuslike kaadritega, kes tunnevad kohalikke tingimusi ja valdavad eesti keelt."⁴⁹ Selle ülesande täitmisel pidi oluline roll olema just nimetatud SARK'i koolil. Maa- ja linnakomitee pidi partei liinis kooli suunama

⁴⁷ Istorija Rossii. XX vek. Moskva: AST 1996, lk 518 (autor J. Zubkova).

⁴⁸ ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi käskkirj 19.06.1944. – ERAF, f 17, n 1, s 1, l 62.

⁴⁹ ERAF, f 1, n 4, s 269, l 7

ettenähtud normide alusel kokku 400 inimest.⁵⁰ 1947. aasta märtsis reorganiseeriti Tallinna NKVD kool NSVLi siseministeeriumi Ohvitseride Kooliks.

Tegelikult viidatud abinõud erilist tulemust ei andnud, kuna 1950. aastate alguses oli enamik julgeolekuorganite töötajatest (eriti veel juhtivtöötajatest) endiselt muulased. Muukeelne kaader domineeris tollal ju teisteski rahvusvabariikides ning see oli kindlasti ka üks põhjusi, miks vastupanuliikumise tasalülitamiseks kasutati eelkõige vägivaldpoliitikat. Beria mõistis, et kohaliku kaadri edutamisega on võimalik ka julgeolekuorganite tegevust paindlikumaks muuta ning neid paremini ühiskonda sulandada. Paljuskki samu eesmärke pidi teenima kohaliku kaadri edutamine ka partei- ja nõukogude aparaadis. Valitseva režiimi inimlikustamine Nõukogude Liidu ääre-

vabariikides pidi võimaldama paremini neid hiljuti vallutatud piirkondi impeeriumi külge liita ja tagama nende alade efektiivsema haldamise Moskva huvides.

Vaatamata Beria tegevuse ametlikule hukkamõistmisele ja tema "uue rahvuspoliitika" aluseks olnud Kremli otsuste tühistamisele toimusid osa neist põhimõtteist ka hiljem edasi. Moskva ei saanud pikki aastaid enam liiduvabariikide kommunistlike parteide teiseks sekretäriks oma esindajaid, vaid aktsepteeris kohalikke kandidaate. Ka Beria mahavõtmise järel arvestas Moskva liiduvabariikide kohalikku eripära ning tundub, et näiteks Leedu suutis seda olukorda ilmselt kõige tulemuslikumalt ära kasutada. Käbini tegevus selles vallas oli tunduvalt ettevaatlikum ja alalhoidlikum. Kas hinnata seda kui poliitilist tarkust – see on juba iseküsimus. **T**

⁵⁰ Samas, l 11.